

Forskningsetikk og forskningens frihet: utfordringer for antropologifaget

Research ethics and freedom of research: challenges for anthropology

Halvard Vike

Professor, Institutt for helse-, sosial- og velferdsfag ved Universitetet i Sørøst-Norge og forskningsprofessor ved Telemarkforskning.

Halvard Vike har tidligere vært professor ved Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo. Han har arbeidet mye med temaer som lokalpolitikk, institusjoner, offentlige tjenester, profesjoner, statsutvikling, historisk antropologi, makt, språk og kjønn.

halvard.vike@usn.no

Elisabeth L'orange Fürst

Professor emerita, Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo.

Elisabeth L'orange Fürst er professor emerita ved Sosialantropologisk institutt, Universitetet i Oslo. Hun er dr. polit. i sosiologi og ble tilsatt i fast stilling ved SAI tilknyttet det tverrfaglige semesteremnet Kjønn og samfunn i 1998. Tidligere har hun arbeidet som forsker ved Statens institutt for samfunnsforskning, NAVFs sekretariat for kvinneforskning og som førsteamanuensis ved Sosiologisk institutt, Universitetet i Oslo. Hun har erfaring med både kvantitative og kvalitative metoder og har utført feltarbeid i postsovjetiske Moldova. Hennes hovedfokus har vært mat, kropp og kjønn, med Øst-Europa og Norden som regionale felt.

e.l.furst@sai.uio.no

Sammendrag

I denne introduksjonen bygger vi videre på et fagkritisk engasjement knyttet til de nye reglene for forskningsetikk som er blitt innført og nylig forsterket med EUs personvernregulativ, GDPR. Engasjementet kan spores tilbake til Norsk antropologisk forenings årskonferanse i 2013, og videreføring av arbeidsgrupper med fokus på forskningsetikk fram til konferansen i Tromsø 2018. Diskusjonen bunner i en bekymring for at det vi velger å kalle en økende «personvernpanikk» kan bidra til å undergrave etnografiske metoder og sosialantropologiens legitimitet. Problemet er en internasjonal neo-positivistisk tendens som fremmer forestillingen om at vitenskapelighet dreier seg om hypotesetesting og verifiserbare fakta basert på en kvantitativ prototype. Det betyr at bruk av kvalitative metoder som deltakende observasjon i økende grad oppfattes som et brudd med normalen. Og når etikk i hovedsak blir definert av hensynet til GDPR-definisjonen av personvern, forsterkes tendensen til at slike metoder framstår som unntak i relasjon til standarder for god forskningsetikk.

Nøkkelord

Forskningsetikk, forskningens frihet, GDPR, personopplysninger, epistemologi, deltagende observasjon, ny-positivisme, antropologiens legitimitet

Abstract

Research ethics is attracting increasing attention and has become a major pillar in research design in most disciplines, as well as in the regulation of research. The recent implementation of the GDPR regulation (in 2018) clearly illustrates this, but it also shows that the protection of personal data and privacy has become a major emphasis in research ethics. As an “ethical prototype”, the emphasis on the protection of personal data is problematic for several reasons,

and its potentially negative implications for anthropology and other qualitative research should not be ignored. Although GDPR involves an important and relevant focus on vulnerability and abuse, its implementation has not been followed by a deep concern for the tension between the protection of individual rights and the freedom of research; the latter principle is poorly protected. In anthropology and related disciplines, several major challenges emerge from this. The emphasis on the vulnerability of individuals is largely motivated by neo-positivist models of science in which commercialization and governance (related to health, surveillance, targeting customers, etc.) play a significant part. Anthropological epistemology and research methodology, in contrast, rely largely on interactional data and interpretative approaches that inspire interest in social persons and social processes, even though it brings the researcher into close contact with her/his interlocutors and generates intimate knowledge of individuals. Since anthropologists and other qualitative researchers are increasingly subjected to research regulations that demand research designs that specify in detail the specific procedures to be followed prior to the research process itself, there is reason to fear both that access to the field will be restricted for the wrong reasons and that our approach will be perceived as an "exception" to normal and ethically sound research. This concerns the legitimacy of anthropological research itself, and poses a challenge for the freedom of research, particularly research that is guided by humanist and emancipatory ambitions.

Keywords

Research ethics, freedom of research, GDPR, personal data/privacy, epistemology, participant observation, neo-positivism, the legitimacy of anthropology

Dette temanummeret av Norsk antropologisk tidsskrift (NAT) avviker fra tidsskriftets vanlige format, idet det har et fagpolitisk fokus. Dette fokuset er aktualisert av de siste ti-femten årenes økende vekt på etiske spørsmål i forskningen. Denne utviklingen har mange positive sider, men har også skapt noen nye prinsipielle problemer som kanskje særlig angår sosialantropologien. Den forståelsen av forskningsetikk som fremmes gjennom EUs personvernsregulativ (GDPR) og i noen grad Norsk senter for forskningsdata (NSD), er i hovedsak inspirert av en helt generell og enhetsvitenskapelig modell. Antropologi og andre kvalitativt orienterte samfunnsvitenskapelige fagområder står overfor forskningsetiske utfordringer som knapt fanges inn av denne modellen.

I dette spesialnummeret vil vi ved hjelp av konkrete empiriske eksempler belyse noen sentrale sider ved forskningsetisk praksis i sosialantropologien og vise hvordan forskere møter og håndterer etiske dilemma og praktiske utfordringer, ikke minst i relasjon til personvernmyndigheter og fortolkningen av etisk regelverk. Mens artiklene som presenteres kan betraktes som eksempler på implikasjoner av ulike forskningsetiske spenninger, vil vi med dette innledende kapitlet presentere mer overordnede, teoretiske og epistemologiske perspektiver, som forøvrig også drøftes i flere av artiklene.

Bekymringen over endrete etiske standarder i antropologiske forskningsmiljøer er ikke ny (Vike, 2001; Øye og Bjelland, 2012; van den Hoonad, 2011; Wynn, 2014). Dette NAT-nummeret er en videreføring av det forskningsetiske engasjementet som ble initiert på Norsk Antropologisk Årskonferanse i 2013. Konsekvenser for etnografisk feltarbeid og deltagende observasjon ble drøftet i en komité som ble nedsatt i regi av Det Nasjonale Fagråd og avsluttet i 2015. På årskonferansene i Trondheim 2015 og i Tromsø 2018 ble det arbeidet videre med denne problematikken av nye interesserte kolleger. Flere av artiklene i det foreliggende nummeret er videreføring av presentasjoner i disse konferansenes arbeidsgrupper.

Prosjektene som presenteres her er svært forskjellige. De representerer deltagende observasjonsstudier i Norge (Rysst og Lundh), i Zambia (Simonsen & Koksvik) og i Sør-Afrika (Hansen). De dekker både skoleforskning og medisinsk antropologi. Disse forfatterne har bakgrunn i mer eller mindre tverrfaglige miljøer. Det kan være at de nye

forskningsetiske kravene blir opphav til større spenninger i slike miljøer fordi de er sammensatt av ulike fag med til dels helt forskjellige metodiske tradisjoner.

Med presentasjonen av det forskningsetiske engasjementet fra de nevnte antropologiske årskonferansene ønsker vi å inspirere til videreføring, dialog og diskusjon om forskningsetikk, slik den fremstår i våre dagers vitenskapssamfunn. Det oppleves som bekymringsfullt at forskningsetikk i økende grad formes av forskningspraksiser som skiller seg svært mye fra etnografisk feltarbeid. Disse praksisene bygger i hovedsak på andre forskerroller, andre relasjoner mellom forsker og forskningsdeltakere, andre forståelser av data og av kunnskap og på andre ideer om forskningens hensikt. Dette har etter vårt syn en klar sammenheng med at svært mye forskning foregår i mer direkte relasjon til kommersiell virksomhet, offentlig tjenesteyting og statlig styring enn tidligere. Fordi hensikten dermed blir mer instrumentell, oppstår behov for klarere etiske grenseoppganger.

Den standardiserte forskningsmodellen som synes å bli lagt til grunn for implementeringen av GDPR, bygger i all hovedsak på en forståelse av forskning som tar utgangspunkt i kvantitativ og hypotetisk-deduktiv logikk, der eksperimenter, bruk av kontrollgrupper og spørreskjemaundersøkelser for statistiske analyser dominerer (jfr. det økende krav om evidensbasert forskning). Dette får potensielt store konsekvenser for hva som anses som sensitivt, hvem som anses som sårbare, hvem som må beskyttes fra hvem og hvordan forskningsdata kan misbrukes. Antropologer benytter i liten grad metodiske innfallsvinkler av denne typen. Likevel erfares det at søknader om forskningstillatelse stadig oftere underlegges vurderinger som bygger på kriterier som er hentet fra slik metodikk og epistemologi.

Induktive og kvalitativt orienterte prosjekter som bygger på deltakende observasjon og hermeneutiske og fenomenologiske fortolkningsmodeller, reiser som oftest andre etiske utfordringer enn dem NSD primært er opptatt av å fange opp. To sentrale kjennetegn ved etisk praksis i etnografisk feltarbeid er at den er prosessuell og dynamisk, i tillegg til dialogisk. Etikk blir i denne forstand en sentral del av utviklingen av de sosiale relasjonene som gjør forskningsprosessen gjennomførbare, og som gjør det mulig å føre dialoger om dilemmaer og valg i relevante sosiale kontekster. Når antropologer avkreves å gjøre rede for hva de kan komme til å oppdage før de drar i felten, og tilfredsstillende juridiske definisjoner av personvern på forhånd, kan dette bli problematisk.

Vi har en del erfaringer med at studenters og forskeres planlagte prosjekter må utsettes og/eller gjøres til gjenstand for omfattende administrative kontrollprosedyrer uten at dette nødvendigvis skyldes at etiske hensyn ikke er godt nok ivaretatt. Slik vi ser det har forskningsetiske hensyn stort sett hatt høy prioritet og vært oppfattet som et felles anliggende i de antropologiske forskningsmiljøene. Slike hensyn har gjerne blitt diskutert utfra hvordan forskere og studenter kan leve opp til idealet om «no harm», åpenhet og gjennomsiktighet, samtykke og en rekke andre grunnleggende spørsmål (se Fluehr-Lobban, 2013). Likevel mener vi at diskusjonen om forskningsetikk i sosialantropologien med fordel kunne vært mer aktiv og kritisk. Diskusjonen har heller ikke bidratt til systematisk undervisning og forskeropplæring, og det har ikke blitt utviklet arenaer som åpner muligheter for nærmere dialoger mellom sosialantropologiske faginteresser og myndighetene når det gjelder håndteringen av de sterke innstramningene som implementeringen av GDPR innebærer (se under). Om fagets legitimitet er i ferd med å svekkes, kan det være at det skyldes manglende ekspliseringer og presiseringer av antropologiens epistemologiske fundament.

Epistemologiske forskjeller

Etiske hensyn har i antropologifaget vært sett som et viktig fellesanliggende og har framfor alt handlet om å finne farbare veier i den vanskelige balansen mellom forskningssubjektenes interesser (inkludert deres integritet og personvern) på den ene siden, og hensynet til offentlighet og ytringsfrihet på den andre siden. Den antropologiske normen om å snakke om forskningssubjekter snarere enn objekter, og formuleringer om at man forsker *med* dem og ikke *på* dem, illustrerer den epistemologiske annerledesheten i den antropologiske tradisjonen. Her er intersubjektivitet hentet inn i forskningsmodellen, mens den naturvitenskapelige tradisjon ser forskeren som (objektivt) subjekt, og dem det forskes på som objekter for utforskning.

Antropologisk forskning kjennetegnes av at etiske vurderinger utvikles som en side ved relasjonen mellom forskeren og dem hun/han forsker med. Det er også slik at de sosiale sammenhengene som undersøkes ofte preges av ulike typer interessekonflikter. Derfor er etiske vurderinger kontinuerlig pågående og del av en dynamisk prosess.

Antropologiens metodologi er induktiv og eksplorerende. Den søker innsikt i sosiale verdener med utgangspunkt i det vi kan kalle et ydmykt epistemologisk ståsted som innebærer å anta at det vi møter i prinsippet er ukjent og derfor må oppdages og forstås på egne premisser. Fokuset rettes mer mot sosiale relasjoner, samfunnsmessige prosesser, folks atferd og praksiser enn på individers meninger og responser på spørsmål. Kontekster og situasjoner, historiske og samtidige, er viktige for antropologiske analyser og etablerer betingelsene for hvordan «samspill mellom relevante variable» forstås i konkrete sosiale prosesser. Dette skiller seg avgjørende fra kvantitativ, deduktiv metodikk der det som oftest er et mål å isolere variable med den hensikt å måle effekt. Individers kjønn, alder, utdanning, klasse, religion og så videre er avgjørende for statistiske analyser av spørreskjemaer. Der måler man disse variablenes utslag med hensyn til statistisk signifikans (matematisk mål for årsakssammenheng/ effekt) i forhold til holdninger, oppfatninger eller andre kjennetegn ved konkrete personer eller grupper, som for eksempel helse. Slike variable, og dermed de personlige opplysningene de viser til, har andre funksjoner i kvalitativ forskning.

Hensikten med de kvantitative og de kvalitative forskningsdesignene, hva slags kunnskap og analyser man søker, er altså forskjellig, selv om begge søker en form for sannhet. De bygger på forskjellig epistemologi, noe som blir synliggjort ved at personopplysningsspørsmålet er i ferd med å bli selve hovedtemaet i forskningsetikken. Deltakende observasjon derimot, skaper – og er som oftest avhengig av – en sosial relasjon mellom antropologen og dem hun/han forsker med, og forskeren får dermed normalt betydelig kunnskap om enkeltmennesker. Dette gir nå opphav til nye utfordringer for sosialantropologer fordi personopplysninger av ulike grunner forstås som langt mer sensitive enn tidligere, også i juridisk forstand.

Anonymisering av data er svært ofte en brukbar løsning på dilemmaene dette kan gi opphav til, men slett ikke alltid. Dette gjør at antropologer og andre etnografisk orienterte forskere nå står overfor et større begrunnelsesansvar enn tidligere. Det samme gjelder kravene til samtykke, som innebærer at antropologens mulighet til å følge sosiale prosesser mens de pågår begrenses av at alle som observeres forventes å gi en forhåndsgodkjenning. Også historikerne har uttrykt bekymring over dette. I sin høringsuttalelse til forslaget til den nye personopplysningsloven påpeker Den norske historiske forening (HIFO) at historisk forskning kan bidra til åpenhet og økt kunnskap om fortidig maktutøvelse, diskriminerings- og utstøtingsprosesser og brudd med fundamentale samfunnsverdier. Krav om samtykke og godkjenning fra aktører er i slike sammenhenger ikke uproblematisk. Historikeren vil kunne avdekke ting som maktpersoner og andre aktører ønsker å holde skjult.

«Samtykke i slike prosjekter er ikke hensiktsmessig med tanke på forskningens formål og behovet for fri og uavhengig forskning, (...)» (HIFO, 2017: 3).

Implementeringen av GDPR og forskningens frihet

EUs nye personvernsforordning, GDPR, ble i mai 2018 del av norsk lovgiving og har medført endringer i form av nye plikter og mer ansvar. Den angår behandling av personvernopplysninger, IT og datasikkerhet, sletting av sensitiv informasjon samt deling av data-materiale. Konsekvensene av den generelle innføringen av GDPR for forskning er ennå uklare. For antropologers del er det grunn til årvåkenhet, spesielt fordi en streng fortolkning av personvernlovgivningen i prinsippet kan true med å gjøre vår forskning mindre legitim enn tidligere, og i en del tilfeller nærmest «ulovlig».¹

GDPR representerer en dramatisering av en tendens vi har kunnet observere over tid. Samfunnsvitene har i løpet av de siste årene møtt en rekke krav til forhåndsgodkjenning av forskningsprosjekter som i en del tilfeller har skapt store problemer i form av forsinkelser, redusert tilgang og metodisk handlingsrom. Fortolkningen av personvernlovgivningen i regi av NSD og til dels Regionale Ethiske Komiteer (REK) har endret seg over tid og gitt utslag i skiftende praksis når det gjelder vurderinger av kvalitativt orienterte prosjektplaner, og mange forskere og studenter har blitt utsatt for omfattende byråkratisk ekstra arbeid, mye venting, nye spørsmål, og ofte fått diffuse og variable svar. I løpet av det siste tiåret har imidlertid representanter for NSD engasjert seg i dialoger med deler av de antropologiske fagmiljøene om fortolkninger av personvern og håndtering av skjemaer, rapportering og rådgiving. Mange har erfart dette som nyttig og konstruktivt, men det har ikke løst hovedproblemene, som altså synes å bestå i ulik, inkonsistent og skiftende praksis samt til dels ulike forståelser av forskningsprosessen og de krav personvernet stiller – prinsipielt og praktisk. Det er også et hovedproblem at reguleringen av personvernet i forskning foregår atskilt fra prinsipielle vurderinger av forskningens frihet og dens demokratiske betydning.

Disse tendensene er uttrykk for gradvise endringer i synet på antropologisk forskning. Antropologer flest og svært mange andre har vært vant til å tenke at forskning som bruker deltakende observasjon som metode dreier seg om å bringe ny kunnskap om samfunnet fram i lyset. I dette ligger også en grunntanke om at samfunnsproblemer slik kan bli forstått på andre, mer genuine og humane måter, slik at de kan håndteres på andre og nye måter og til felles beste. En relativt ny tendens er at deltakende observasjon kan oppfattes som en trussel mot enkeltindividets integritet fordi det kan «avsløre» opplysninger om mennesker som ikke på forhånd er godkjent og som kan angå personvernet (Macintyre, 2011). Denne transformasjonen har de antropologiske fagmiljøene i Norge i svært liten grad diskutert eller forsøkt å håndtere på en systematisk måte.

Til grunn for tendensen vi har beskrevet ovenfor ligger en viss ironi: Årsakene til at deltakende observasjon oppfattes som en potensiell trussel mot enkeltindividets integritet har knapt noen sammenheng med etisk problematiske erfaringer med antropologisk forskning (Wynn et al., 2011). Erfaringer fra den norske og nordiske konteksten viser at antropologers virksomhet har vært opphav til svært få skandaler og knapt skapt noen oppfatning i akademisk eller øvrig offentlighet om at den beveger seg i etiske gråsoner. Sosialantropologer i Norden bærer ikke på en tung tradisjon som etterretningsagenter, rådgivere for en krigførende stat eller eksperimentering med urbefolkninger (Fluehr-Lobban, 2013). Antropologien

1. Se Rachel Humphris: Is anthropology still legal? Notes on the impact of GDPR. The Age of Superdiversity. <https://superdiversity.net/2018/05/16/>

assosieres ofte med en form for forskning «nedenfra» som bidrar til å kaste lys over sider ved samfunnslivet som påkaller erkjennelse, kontekstuell forståelse og ofte behov for endring i retning av for eksempel større rettferdighet, frihet, anerkjennelse og åpenhet. Studier av sårbare grupper og minoriteter, periferier og arbeiderklassemiljøer, men også av lokalpolitikk og offentlige institusjoner, bærer tydelig preg av dette og har sannsynligvis hatt avgjørende betydning for opplysningsnivå, politisk forståelse og debatt i Norge. GDPRs etikkkrav virker i hovedsak irrelevante i forhold til den typen forskning, men kan likevel innebære en avgjørende begrensning for fri, etnografisk metodikk fordi stadig flere interesser søker å utnytte forskningsdata (spesielt personopplysninger) instrumentelt. Vi slutter oss til Annette Birkeland og Vidar Enebakk ved Den nasjonale forskningsetiske komité for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH), som har formulert følgende synspunkt i et sentralt forskningsetisk bidrag i *Nytt Norsk Tidsskift* i 2018:

Personvernet handler om retten til privatlivets fred og retten til å bestemme over egne personopplysninger. Staten har et ansvar for å sikre vernet av den personlige integriteten. Men personvern er ikke en absolutt rettighet, den må avveies mot andre fundamentale rettigheter. For eksempel har kunst, litteratur og journalistikk svært vide unntak i personopplysningsloven § 7 med henvisning til ytringsfriheten. Vitenskapelig virksomhet, herunder forskning, er ikke omfattet av unntaket i § 7. Personopplysningsloven stiller for eksempel krav om informert samtykke og anonymisering, noe som kan være et hinder for visse typer forskning. Når blir lovreguleringen av personvernet et hinder for vitenskapelig virksomhet og den akademiske ytringsfriheten? (Birkeland og Enebakk, 2018: 44).

Birkeland og Enebakk argumenterer for at unntaket om ytringsfriheten

må avveies mer prinsipielt mot både ytrings- og informasjonsfrihet og akademisk frihet. Mye av debatten om GDPR har tatt utgangspunkt i personvern alene. Man må imidlertid ikke glemme at ytrings- og informasjonsfriheten er nedfelt i Grunnloven § 100 og i Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen (EMK), som begge er *lex superior* og går foran forordningen og den nye personopplysningsloven. (ibid.: 45).

Birkeland og Enebakk understreker videre at det omtalte unntaket «er snevert, og at det i første rekke er relevant for visse typer historisk, kvalitativ eller kritisk forskning». (ibid.: 45). Vi slutter oss til denne vurderingen og vil understreke at det trolig er på tide å diskutere hvordan sosialantropologisk forskning (og kvalitativ, kritisk forskning mer allment) kan beskyttes mot at hensynet til personvern blir enerådende – og samtidig sikre en høy forskningsetisk standard som ikke innebærer krenkelse eller setter mennesker i fare. Vi må forsøke å unngå at diskusjoner om etikk skaper «etnografisk angst» (Blee og Currier, 2011: 402) av «tilfeldige» grunner, for eksempel som et resultat av at *andre* typer forskning blir mer direkte styrt av instrumentelle hensyn.

Personvernspanikk?

Vi fristes til å kalle implementeringen av GDPR en slags personvernspanikk² og hevder som sagt at den har lite med de faktiske erfaringer med den deltakende observasjonens etikk å gjøre. I antropologisk internasjonal faghistorie finnes riktig nok noen blatante unntak, som for eksempel antropologer som gikk i tjeneste for USA's militære etterretning, og den kjente *Darkness in El Dorado* – kontroversen (Fluehr-Lobban, 2013: 21, 59), men vårt fokus her er

2. Begrepet er inspirert av Will C. Van Den Hoonaard (2011). «Is Research-Ethics Review a Moral Panic?», i *The Canadian Review of Sociology and Anthropology*, Feb, 2001, Vol.38(1), p.19–36.

primært uavhengig forskning. GDPR er uløselig knyttet til erkjennelsen av at multinasjonale selskaper i økende grad samler inn persondata for kommersielle formål i stor skala, at medisinsk forskning tenderer mot å redusere mennesker til forskningskaniner (objekter), og at stadig mer finkornede sammenstillinger av sensitiv informasjon om enkeltmennesker i registerdatabasert forskning øker faren for misbruk. Det er selvsagt ingen tvil om at dette representerer en reell fare for forskningsetiske standarder, men det er ingen gode grunner til at forsøk på å forhindre dette skal påføre kvalitativ samfunnsforskning sterkere begrensninger. Kategorier som «sensitivitet» og «sårbarhet» er primært definert av sannsynligheten for at data gjøres tilgjengelige for misbruk.

Konsekvensene av økende «etnografisk angst» ser vi relativt tydelig i land som USA, Canada, Australia og Storbritannia. Her vurderes forskere av egne etiske institusjoner i form av *Ethical Review Committees*. Det er interessant å merke seg den godt dokumenterte innflytelsen fra biomedisinsk forskning i måten disse institusjonene skaper allmenne standarder for forskningsetikk. I boka *The Seduction of Ethics* analyserer Van Den Hoonard (2011) det han kaller fremveksten av «research-ethics review – industrien» i USA og dens implikasjoner for etnografisk forskning. Denne industrien, hevder han, får energi fra bredere samfunnstendenser, for eksempel at synet på mennesker som sårbare er basert på «frykten for vitenskapskulturen». At legevitenskapen som forholder seg til syke mennesker, altså pasienter, er opptatt av menneskers sårbarhet er knapt til å undres over, men at mennesker rent allment skal betraktes som per definisjon sårbare vesener, framstår som urimelig og dårlig begrunnet. Van Den Hoonard retter også blikket mot det han kaller fremveksten av en neo-positivistisk tendens som fremmer forestillingen om at vitenskapelighet dypest sett handler om hypotesetesting. Etter hans vurdering er dette i ferd med å redusere den anerkjennelsen induktive forskningsdesign tidligere har kunnet nye godt av – og som har bidratt til å sikre forskningens grunnleggende frihet.

Forestillingen om det sårbare mennesket, som ligger til grunn for personvernreglene, kan altså forstås som et uttrykk for at medisinsk forskning og naturvitenskap tjener som generell, enhetlig modell for all vitenskap. Dette var som kjent et utgangspunkt for positivismekritikken som i Norge fikk sterkt gjennomslag på 1960-70 tallet (Skjervheim, 1976; Slagstad 1979). Antropologifaget har i høy grad inkorporert implikasjonene av positivismekritikken, blant annet gjennom utstrakt benyttelse av fenomenologiske perspektiver. Det anses som selvsagt at forskningsprosessen involverer forskeren i intersubjektiv samhandling i felten, der regelen om deltakelse er fundamental. Kunnskap etableres i mellommenneskelig interaksjon med kroppslig og sanselig tilstedeværelse. Man kan gjerne si at antropologens erfaringsbaserte sanseapparat er grunnlaget for både innsamling og analyse av forskningdata, dette til stor forskjell fra kvantitativ metodikk.

Staten – individers beskytter?

Staters betydning som enkeltindividers beskytter er like gammel som den er paradoksal. Ideen om at enkeltindividets frihet er identisk med en garantert rett til frihet fra staten er grunnfestet i liberal(istisk) ideologi med opphav i opplysningstiden, og er institusjonelt forankret i rettsstatlige prinsipper. Etter hvert som stater har engasjert seg stadig sterkere i befolkningens velferd og behov for sosiale rettigheter, har de i økende grad blitt mer aktive i reguleringen av den enkelte borger. Som implementeringen av GDPR-forordningen antyder, er denne reguleringen i vår tid i ferd med å endre karakter. Staten har ikke tidligere (dvs. etter at samfunnsforskningen ble institusjonalisert) grepet særlig aktivt inn for å regulere den friheten som ble ansett som forskningens forutsetning og natur. Samfunnsforsk-

ningen har vært assosiert med pressens og kunstens rolle som autonom, sannhetssøkende, korrigerende og frihetsskapende – og nettopp det er grunnen til at kunst og journalistikk reguleres deretter. At staten nå griper inn for å beskytte enkeltindividet fra forskningens «integritetskrenkende potensial», kan forstås som et uttrykk for en transformasjon av selve statsmakten.

Det nye personvernets politiske økonomi er knyttet til et historisk skapt spenningsforhold mellom statsmakten og samfunnsinteresser som har vært avhengige av sin relative autonomi. Når staten i økende grad påtar seg rollen som borgernes beskytter overfor forskning, reiser dette viktige spørsmål om retten til og kontrollen over kunnskap om samfunnsforhold. Det er ikke urimelig å se dette i sammenheng med den allmenne tendensen til sentralisering av statsmakt. For antropologer blir det for eksempel stadig vanskeligere å gjøre deltakende observasjoner i offentlige institusjoner. I Norge, et land med en svært innflytelsesrik statsmakt, får dette potensielt store konsekvenser. Det gjør det for eksempel nærmest umulig å få tilgang til uhildet forskningskunnskap om hvordan fellesgoder forvaltes i praksis – gjennom politikktutvikling, institusjonsstyring, tjenesteyting og så videre, og overlater ansvaret for uavhengig kunnskapsdannelse til journalister (som har et atskillig sterkere rettsvern av sin autonome rolle enn samfunnsforskere). Kan det komme til å vise seg at sosialantropologer i framtida blir avhengig av journalister for å få tilgang til etnografisk materiale?

Selv har vi i flere tilfeller erfart at master- og doktorgradsstudenter har fått problemer med å få tilgang til institusjoner der de ønsker å gjennomføre feltarbeid av grunner som sannsynligvis har å gjøre med lederes behov for å kontrollere informasjon. Selv om argumentene bak denne typen lederstrategier som oftest er at det kan sette menneskers integritet i fare, har de i realiteten veldig lite med etikk å gjøre, men desto mer med endringer i måten offentlige institusjoner styres på – og i økende grad lukker seg om seg selv.

Institusjoner og deres portvoktere kan altså – tilsynelatende i økende grad – bruke etikk som argument for å hindre tilgang, for eksempel med generelle henvisninger til at det kan skade «sårbare» grupper, tredjepersoner eller «true personvernet». Også innen oppdragsforskning ser vi tendenser av denne typen. Vår erfaring er at oppdragene som ønskes utført, langt oftere enn tidligere ekskluderer eller reduserer muligheten for å stille alternative spørsmål, tilpasse metodiske strategier til terrenget mens man lærer å forstå det, og diskutere funn i andre termer enn oppdragsgiverens bestilling foreskriver. Et mer generelt aspekt ved dette er at forskningsetikkens fokus på å redusere risiko og ubehag skaper en åpenbar fare for at forskning får i oppgave å reprodusere forestillinger om samfunns harmoni og universell sårbarhet.

Personvern og ytringsfrihet: juridiske betraktninger

I artikkelen om personvern og ytringsfrihet som vi henviste til over, skriver Annette Birkeland og Vidar Enebakk at Universitets- og høyskolesektoren – i motsetning til instituttsektoren og forskning i næringslivet – har lovfestet akademisk frihet, så vel institusjonelt som individuelt (Enebakk og Birkeland, 2018).

Tidligere ble det trukket en klar grense mellom akademisk forskning og oppdragsforskning som ikke lenger er så tydelig. Den viktigste forskjellen var da at universitetsforskningen var fundert på problemstillinger basert på forskerinitierte, faglige prosesser (Fürst, 2014). I oppdragsforskningen derimot var problemstillingene formulert av forskningseksternes interesser. De siste årene har vi sett mer oppdragsforskning innenfor universitets- og høyskolesektoren, all den stund universitetene i økende grad blir pålagt inntjening etter

markedsprinsipper. Da blir premissene for forskning endret, og det blir mindre rom for nye og overraskende problemstillinger, mer komplekse og kanskje også mer kontroversielle funn.

Universiteter og høyskoler mottar fremdeles en grunnbevilgning for å kunne sikre fri, kritisk og uavhengig grunnforskning. Enebakk og Birkeland peker imidlertid på at myndighetenes forståelse av hva akademisk ytringsfrihet innebærer framstår som mangelfull. Det er derfor behov for en bredere drøfting av hvordan personvern og privatlivets fred bør veies mot ytringsfrihet og akademisk frihet. Forfatterne ser det som nødvendig å sikre retten til akademiske ytringer i en ny norsk personopplysningslov.

Akademisk forskning burde, ifølge Enebakk og Birkeland (2018), være unntatt i GDPR-forordningen, siden forskning i samfunnets interesse med relevans for offentligheten nettopp handler om kritiske undersøkelser. Foreløpig er det kun i Storbritannia (2018) man har tatt konsekvensen av at unntaket for forskning er for svakt (fordi den kan undergrave den akademiske ytringsfriheten), og som synes å ha innsett at forordningen kan få store konsekvenser for historisk og samfunnsvitenskapelig forskning. Problemet med forskningsbegrepet i GDPR er at det primært er basert på biomedisinsk forskning, der behovet for datasikkerhet og anonymisering er essensielt. At dette bør være annerledes innen humaniora og samfunnsvitenskap, viser seg, ifølge Enebakk og Birkeland, ved kravet om forhåndsgodkjenning av forskningsprotokoller. Dette er i prinsippet umulig for kvalitative og etnografiske tilnærminger, påpeker de. Tilsvarende gjelder kravet om pseudoanonymisering i studier av historie, politikk eller rettsystemet, der det er avgjørende at sentrale aktører og institusjoner blir identifisert. Forfatterne understreker at avveiningen mellom personvern og akademisk ytringsfrihet bør drøftes prinsipielt og utredes grundigere for å unngå en slags form for «etisk imperialism» hvor forvaltning av personvern og forskningsetikk på ett område (medisin) ukritisk blir overført til andre områder hvor det både er unødvendig og umulig å innfri kravene.

Akademisk frihet, styringsinstanser og faglig forankring

Det faktum at norske universiteter hovedsakelig er statlige, i betydningen demokratisk, finansiert, kan representere en viktig forskjell fra land der GDPR ikke oppfattes som like problematisk. I den norske universitetsloven understrekes akademisk frihet og betydningen av kritisk, uavhengig og grunnlagsorientert forskning.³ Mye tyder på at utviklingstendenser de siste ti-femten årene som kjennetegnes av «kvalitetsreformer», New Public Management (NPM) og dermed styring av universitetene i henhold til mer bedriftsøkonomiske prinsipper, mer eller mindre utilsiktet er i ferd med å true slike grunnleggende forskningsetiske prinsipper. Denne typen problemstillinger som etterlyser vekten på fag heller enn marked og stat som styringsredskaper, er blant dem som tas opp i den nylig utgitte boka *Universitetskamp* (Tjora, 2019).⁴

Som vist over har forestillinger om at forskning dreier seg om å innhente «data» om enkeltpersoners identitet og autentiske individualitet som er sårbare for misbruk, svært liten forankring i antropologifagets tradisjon. I samfunnsforskningen generelt har innsam-

3. I Universitetsloven fra 2005 heter det: (1) Universiteter og høyskoler skal fremme samfunnsforskningen og verne akademisk frihet. Institusjonene har et ansvar for å sikre at undervisning, forskning og faglig og kunstnerisk utviklingsarbeid holder et høyt faglig nivå, og utøves i overensstemmelse med anerkjente vitenskapelige, kunstfaglige, pedagogiske og etiske prinsipper.

4. Se også Morgenbladet nr. 14, 2020 om Jens Stoltenbergs 1. regjering (2000–2001) som inførte mange av disse reformene.

ling av registerdata i noen grad vært kilde til en slik bekymring, siden slike data representerer en grunnmodell for hvordan samfunnsvitenskapelig ekspertise og empirisk materiale kommersialiseres (forsikringsbransjen, farmasøytisk industri m. m.) og misbrukes til kontrollformål (politi, etterretning m.m.). For antropologer har det (etter vår erfaring i det minste) blitt stadig vanskeligere å vinne anerkjennelse for at studier av samfunn i realiteten er noe fundamentalt annet enn å måle samvariasjon og årsakssammenhenger mellom statistiske variabler som henviser til fakta om enkeltindivider, der persondata nettopp blir et ømfintlig anliggende.

For å tydeliggjøre hva det vil si å styrke en faglig forankring i sosialantropologien: Etnografisk feltarbeid innebærer observasjon og kartlegging av sosiale prosesser og måten disse fortolkes og forstås av aktørene/ subjektene selv. Når det gjelder forskningsetiske vurderinger der personvern danner grunnpremisset, kan dette kalles det etnografiske paradoks. Antropologer fremstår som potensielt truende for personvernet fordi de involverer seg mer direkte i det sosiale livet og kommer «tett på», interessant nok en antropologisk hedersbetegnelse. Samtidig er den analytiske ambisjonen ofte mer «abstrakt» eller teoretisk enn i andre fagdisipliner. Det vil si at den er komparativt orientert, relativiserende og rettet mot dynamiske relasjoner mellom sosiale personer og grupper, heller enn mot «fakta» (forstått som personidentifiserbare opplysninger som kan sammenstilles for statistiske formål) om enkeltmennesker. Dette betyr at antropologers interesse for personopplysninger generelt sett som oftest er svært liten og ofte helt irrelevant, samtidig som våre data (oftest i abstrahert, anonymisert forstand) bygger på aktørenes erfaringsnære verden. Det bidrar til at faget rommer et potensial for kritisk forskning i en særegen og, etter vår vurdering, avgjørende forstand.

Kritisk samfunnsforskning har blant annet som oppgave å analysere makt, synliggjøre den, sette dens virkemåte og legitimitet under debatt og potensielt bidra til endring. Den grunnleggende friheten forskningen har kunne nyte godt av i de fleste vestlige samfunn er derfor selvsagt betinget av at denne friheten er garantert og kan beskyttes, slik at for eksempel politiske og byråkratiske interesser ikke begrenser denne friheten. Samfunnsforskningen, ikke minst slik den har fungert i det norske samfunnet, har vært en fundamental kraft i utviklingen av vår politiske offentlighet. Det gjelder særlig med tanke på å mobilisere marginale grupper til samfunnsdeltakelse og å kaste lys over mer eller mindre uintenderte konsekvenser av maktutøvelse – kort sagt: å utvide rammene for demokrati.

Legitimeringen av innsamling av «sensitiv» informasjon har i høy grad vært at det kan bidra til å skape større rettferdighet gjennom mer og bedre kunnskap, en mer opplyst offentlighet og forbedret politikk. En viktig bindeleddfunksjon her har vært ivaretatt av ulike typer interesseorganisasjoner, som i svært mange sammenhenger har lagt til rette for en samstemming mellom forskere og gruppene de forsker på og eventuelt med. Det er rimelig å hevde at det har eksistert en slags moralsk pakt mellom forskersamfunnet, offentlige myndigheter og dem som har vært gjenstand for samfunnsvitenskapelige studier (og deres organisasjoner). I den norske konteksten har dette i usedvanlig sterk grad vært knyttet til en forventning om at kritisk forskning, borgerinteresser og offentlig politikk er forenelig og kan lede fram til fornuftig politikk. En illustrasjon av denne tenkemåten har vært at sosiologer og antropologer inntil ganske nylig har hatt en særdeles fri tilgang til offentlige institusjoner som arenaer for forskning, både i survey- og feltarbeidssammenheng. Idéen har vært at offentlige institusjoner skal være åpne og gjenstand for kritisk forskning, at disse institusjonene utgjør et fellesgode, og at kunnskapen vi får ved å studere dem kan inspirere en opplyst offentlighet og føre til nødvendige reformer.

Avslutning

Den politisk-etiske «pakten» vi omtalte over representerte et slags forhandlingsfellesskap innenfor rammen av en større diskuterende, kritisk offentlighet. Den bidro til å skape en anerkjennelse for at «samfunn» grunnleggende sett består av sosiale relasjoner, ikke primært av enkeltindivider forstått som forvaltere av sårbare «opplysninger» og med kunnskap og erfaringer som antar form som «personlige data» – som potensielt kan omgjøres til varer. Sosiale relasjoner gir de avgjørende rammene for frihet, helse, individualitet, likhet, demokrati og andre kvaliteter som samfunnsforskningen har som formål å kaste lys over, forstå og forklare. Som sosiale vesener besitter vi alle former for kunnskap og erfaringer som er intersubjektive, og som derfor kontinuerlig skapes og forvaltes kollektivt. Fordi vi alle – *sammen* – er avhengig av denne formen for kunnskap, selv om den til tider framstår som truende, provoserende, kontroversiell og uønsket for noen, må den sikres frihet.

Problemet med tendensene vi har omtalt i denne innledningen er at denne friheten er i ferd med å bli mer innskrenket og mer betinget innenfor forskning som forvalter en annen epistemologi og metodologi, enn forskning som svarer direkte til standardene som er utviklet for å sikre enkeltindivider fra misbruk og invasjon. Definisjonen av forskningsetikk tar utgangspunkt i en partikulær prototype, og har utvidet seg derfra til også å gjelde felt der helt andre etiske problemstillinger er mest relevante. Denne prototypen har noen entydige kjennetegn, ikke minst forståelsen av data som fakta, og forskningens instrumentelle hensikt (et middel for kommersielle, styringsmessige eller helsemessige formål). Når forskning dermed i noen grad framstår som noe vi som borgere må beskyttes mot, blir forskningsetiske regulerings funksjon blant annet å bøte på tap av tillit og/eller å gjennomføre institusjonell risikovurdering med det formål å opprettholde institusjoners image og troverdighet utad (Wynn, 2011, Cross et al., 2015). Dette innebærer i verste fall at forskning som undersøker hvordan sosiale relasjoner skaper vilkår for hvordan idéer om etikk, makt, kunnskap og individualitet oppstår og endres, kan bli svært vanskelig å gjennomføre, slik dermed også forskning om vilkårene for frihet, likeverd, anerkjennelse og rettferdighet kan bli det.

Øye og Bjelland uttrykte i 2012 bekymring for at grunnforståelsen av hva sosiologi, sosialantropologi og samfunn er – studiet av kollektive sosiale relasjoner som binder mennesker sammen gjennom rollene og gjensidigheten de utvikler – synes å være svakt forankret i de organer som forvalter etiske prinsipper i forskning, og ikke i tilstrekkelig grad blir tatt hensyn til (Øye og Bjelland, 2012). Svært mange antropologer har erfart at fortolkningen av personvernlovgivingen stiller krav til prosjektbeskrivelser som ikke angår den typen empirisk materiale antropologer faktisk samler inn, og at det ikke gis rom for å anvende alternative kriterier. Som flere av artiklene i dette spesialnummeret illustrerer, skaper dette også andre typer problemer som logisk og praktisk sett enkelt kunne vært unngått.

Det ønsker vi å gjøre noe med. Vi håper dermed med dette spesialnummeret av NAT å inspirere til økt engasjement rundt forskningsetikken slik den blir utfordret i våre dager, blant antropologer i såvel enfaglige som tverr- eller flerfaglige miljøer. Vi ønsker å styrke engasjementet som et felles prosjekt for å sikre fagets levedyktighet med tanke på antropologiens viktige bidrag til samfunnsforståelse, både historisk og i nåtid, ute og hjemme.

Vi mener det er på tide for det sosialantropologiske fagmiljøet i Norge å gjøre seg sterkere gjeldende i sammenhenger der fagpolitiske spørsmål oversettes til policy og reguleringsregimer- og praksiser. Som vi har vært inne på er vi bekymret for at det svært lave aktivitetsnivået og den svake samordningen (som universitetsinstituttene har et hovedansvar for) ikke bare gjør vår faglige praksis mer sårbare, men at det også får negative konsekvenser spesielt for studenter og yngre forskere. I dag har vi, så vidt vi kjenner til, ingen arenaer eller fora som ivaretar våre felles interesser, samler og systematiserer erfaring og bidrar til syste-

matisk skolering. Fordi spørsmålene som i økende grad reises om etiske standarder i sosialantropologisk forskningspraksis knytter seg spesielt sterkt til helt grunnleggende vilkår for fri forskning, ser vi dette som svært uheldig. Derfor etterlyser vi et felles initiativ som kan rette på denne problematiske situasjonen.

Referanser

- Birkeland, A. & Enebakk, V. (2018). Personvern og akademisk ytringsfrihet. Om unntak for akademiske ytringer i EUs personvernforordning. *Nytt Norsk Tidsskrift*, Vol. 35 (1), 44–58. <https://doi.org/10.18261/issn.1504-3053-2018-01-05>
- Blee, K. M. & Currier, A. (2011). Ethics Beyond the IRB: An Introductory Essay. *Qualitative Sociology*, 34 (3), 401–413 <https://doi.org/10.1007/s11133-011-9195-z>
- Cross, J. E. et al. (2015). Community-Based Participatory research, Ethics, and Institutional review Boards: Untying a Gordian Knot. *Critical Sociology* Vol. 41 (7–8), 1007–1026. <https://doi.org/10.1177/0896920513512696>
- Fluehr-Lobban, C. (2013). *Ethics and Anthropology. Ideas and Practice*. New York: Altamira Press.
- Fürst, E. L. (2014). Samfunnsforskning – fra endring og kritikk til legitimering? *Arr, idéhistorisk tidsskrift. Akademikernes samfunnsansvar*, 3–4 (2014), 93–99.
- Humphris, R. (2018). Is anthropology still legal? Notes on the impact of GDPR. *The Age of Superdiversity*. <https://superdiversity.net/2018/05/16/>
- Skjervheim, H. (1976). Deltakar og tilskodar. I Slagstad, R. (Red.) *Positivism, dialektikk, materialisme. Den norske debatten om samfunnsvitenskapenes teori*. Universitetsforlaget: Oslo.
- Skjervheim, H. (1976). Objectivism and the Study of Man. I Slagstad, R. (Red.) *Positivism, dialektikk, materialisme. Den norske debatten om samfunnsvitenskapenes teori*. Universitetsforlaget: Oslo.
- Slagstad, R. (1979). *Positivism og vitenskapsteori. Et essay om den norske positivismestriden*. Universitetsforlaget: Oslo.
- Van den Hoonaard, W. (2011). *The Seduction of Ethics. Transforming the Social Sciences*. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press.
- Van den Hoonaard, W. (2011). Is Research-Ethics Review a Moral Panic? *The Canadian Review of Sociology and Anthropology*, Vol. 38 (1), 19–36. <https://doi.org/10.1111/j.1755-618x.2001.tb00601.x>
- Vike, H. (2001). Anonymitet og offentlighet. *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, 12 (1–2): 76–84. 148–149.
- Wynn, L. L. (2014). Ethics Review regimes and Australian Anthropology. *The Australian Journal of Anthropology*, Vol. 25 (3), 373–392. <https://doi.org/10.1111/taja.12109>
- Tjora, A. (2019). *Universitetskamp*. Oslo: Scandinavian Academic Press.
- Øye, C. og Bjelland, A. K. (2012). Deltagende observasjon i fare? En vurdering av forskningsetiske retningslinjer og godkjenningsprosedyrer. *Norsk antropologisk tidsskrift*, 2012 (02), 143–157.